

آثار نظامی گنجوی در هند

الیاس بن یوسف بن ذکی بن موید متخلص به نظامی (متولد در حدود ۵۴۰ هـ/۱۱۴۵ م؛ متوفی: میان ۵۹۹ هـ/۶۰۲ هـ - ۱۲۰۲ هـ - ۱۲۰۵ م) که بقول یکی از منتقدین شعر فارسی: "از فحول شعرای زمان و اماجد بلغای دوران است. الحق از آغاز آفرینش، به‌غایت حال سخنوری مثل او به‌عرضه وجود نیامده. آدم عالم فصاحت و نوح جهان بلاغت است. اگر چه در عرب و عجم شعرای زبردست عالی‌مقدار بسیار گذشته‌اند که هر یک در ملک سخنوری صاحب لوا و تاج بوده‌اند، لیکن در فن مثنوی‌گویی، ارشد و اعظم همه، شیخ مغفور است"^۱.

نظامی در هند از دیرباز برای پنج گنج یا خمسه خود معروف و مورد تقدیر و تقلید و توجه علاقمندان به‌زبان و ادبیات فارسی بوده است. حدود یک صد سال بعد از وفات نظامی گنجوی، طوطی هند امیر خسرو دهلوی (متوفی: ۷۲۵ هـ/۱۳۲۵ م) خمسه‌ای در پیروی از نظامی سرود که بقول جامی که خودش خمسه‌ای در استقبال از نظامی سروده، بهتر از خمسه دیگران است.

خسرو دهلوی در مثنوی‌های خمسه خود عظمت و هنر نظامی را مورد ستایش قرار می‌دهد:

نظم نظامی به‌لطفات چو دُر   وز دُرّ او سر بسر آفاق پُر
پخته ازو شد چو معانی تمام   خام بود پختن سودای خام

خسرو هم قبول دارد که در خمسه‌سرایی، شاگرد نظامی است و نوری که او در این راه از نظامی گرفته، او را قادر ساخته که کار خود را با نظم و قریحه خاصی به‌انجام رساند:

۱. ریاض‌الشعرا، علی قلی واله داغستانی، تصحیح شریف حسین قاسمی، رامپور، ۲۰۰۱ م، ص ۷۱۹.

نور که از خواجه نظامم رسید کار از آن رو به نظامم رسید

تنها در حدود بیست و پنج سال بعد از درگذشت خسرو، شاعر چیره‌دست دیگری به نام عصامی مثنوی حماسی فتوح‌السلطین^۱ را در دوازده هزار بیت در ششم ربیع‌الاول ۷۵۱ هـ/ ۱۳۵۰ م به تکمیل رساند. وی در فتوح‌السلطین که مشتمل بر تاریخ هند است، می‌گوید که قبل از سرودن فتوح‌السلطین، نظامی گنجوی را در خواب دید و شاگردی او را قبول کرد. از محضرش استفاده نمود و بالاخره "به صد عصمت عصامی شد"^۲.

آثار نظامی گنجوی، چنان که قبلاً اشاره شد، همیشه مورد توجه شعرا و منتقدین شعر فارسی بوده است. آنها مزایای شعر نظامی را این گونه بیان کرده‌اند:

تخیل بلند، تکلف غیر ضروری، مشکل‌پسندی، صنایع بدیعی، شکوه لفظی، ترکیب‌های جدید، تشبیهات نو و کنایات و استعارات بکر، کلامش را دقیق و دشوار ساخته. او فکر خود را با کلمات ساده بیان نمی‌کند، بلکه آن را می‌پیچاند و به شیوه دلکش و دلغریب ادا می‌نماید. تلاش‌ها و جستجوها و موشکافی‌ها در هر گام نمایان است. در اثر آن گاهی میان کلمات و معانی تلاقی شدید پدید می‌آید و شعر به صورت معماً جلوه می‌کند. شعرش بیشتر آمد نیست، آورد است.^۳

از پی لعلی که بر آرد زکان رخنه زند بیضه هفت آسمان

به که سخن دیر پسند آوری تا سخن از دست بلند آوری

(مخزن‌الاسرار)

خمسۀ نظامی در هند از شهرت زیادی برخوردار بوده است، بنابر این نسخ خطی آن و مثنوی‌های مختلف آن با تاریخ استنساخ و بدون آن، با مجالس و بدون مجالس (مصور و غیر مصور) تاکنون در کتابخانه‌های مختلف رسمی و غیررسمی در این کشور پهناور وجود دارند و علاقه‌مندی‌ها را به آثار نظامی بازگو می‌کنند.

۱. عصامی، فتوح‌السلطین، به تصحیح محمد یوشع، مدرس ۱۹۴۷ م.

۲. فتوح‌السلطین، ص ۲۰.

۳. نقد شعرالعجم شبلی نعمانی: محمود شیرانی، ترجمه دکتر شاهد چوهدری و دکتر توفیق ه سبجانی، ایران ۱۳۸۱، ص ۲۷۷.

بنده فهرست نسخ خطی آثار نظامی موجود در سی و هفت کتابخانه هند را آماده کرده و دریافته است که حداقل ۲۹۲ نسخه خطی آثار نظامی در این کتابخانه‌ها محفوظ هستند. باید عرض شود که این سی و هفت کتابخانه، تنها مراکزی نیستند که در آنجا نسخ خطی آثار نظامی نگهداری می‌شود بلکه کتابخانه‌های دیگری هم در گوشه و کنار هند هستند که یا فهرست نسخ خطی آنها چاپ نشده و یا اینجانب موفق نشده است از آنها دیدن کند و جویای آثار نظامی در این گنجینه‌ها شود. پس امکان دارد که نسخ خطی دیگر آثار نظامی را در این کتابخانه‌ها دریافت نمود و بر تعداد معلوم نسخ خطی آثار نظامی بطور قابل ملاحظه‌ای افزود.

از فهرست نسخ خطی آثار نظامی که بنده آماده کرده و به چاپ رسانده است، پی می‌بریم که:

۱. سکندرنامه نظامی اثری است که نسخه‌های خطی آن بیشتر از دیگر آثار نظامی در کتابخانه‌های هند مضبوط است. این آمار نشان می‌دهد که این پنجمین و آخرین مثنوی نظامی در هند مورد توجه بیشتر دانشمندان و خوانندگان قرار گرفته است. بنده موفق شده است صد و بیست و سه نسخه خطی این مثنوی را بدست آورد. چنان که مستحضر هستیم، سکندرنامه دو قسمت دارد. اولین قسمت سکندرنامه که در قدیم به نام «مقبل نامه» معروف بود و امروز به نام «شرفنامه» شناخته می‌شود و نظامی آن را به همین نام یاد کرده است. قسمت دوم آن «اقبال نامه» است. در هند این دو قسمت بالترتیب اسکندرنامه برّی و اسکندرنامه بحری نامیده می‌شوند و به همین نام چند مرتبه به صورت جداگانه از خمسه استنساخ و چاپ شده است. قدیمی ترین نسخه خطی اسکندرنامه که محمود بن مجنون شیرازی آن را در ماه صفر سال ۸۲۴ هـ/فوریه سال ۱۴۲۱ م کتابت کرده و مهر محمد شاه پادشاه تیموری هند با ذکر سال ۱۱۳۱ هـ روی آن ثبت است، در موزه حیدرآباد هند، به شماره ۷۴۵۵ نگهداری می‌شود. ما توانسته‌ایم یک صد و بیست نسخه خطی اسکندرنامه را در کتابخانه‌های هند پیدا کنیم. اسکندرنامه در هند خواننده زیاد داشت و شامل برنامه درسی فارسی نیز بوده. بنابر این بعد از رواج چاپخانه در هند، این مثنوی و شرح آن چند مرتبه چاپ سنگی خورده است.

در نتیجه بعضی از پیچیدگی‌ها و اشکالاتی که گاهی در برخی از ابیات این مثنوی دیده می‌شود، شرح‌های متعددی بر این اثر نظامی در هند نوشته شده است. چنان که فی الحال اطلاع داریم، معین‌الدین بن نظام‌الدین اسکندرنامه را شاید اولین مرتبه در سال ۹۵۶ هـ/۱۴۴۹ م شرح کرد و آن را فواید علی شیری نامیده است. معین‌الدین از معتقدان عارف معروف هند سید اشرف جهانگیر سمنانی (م: ۸۰۸ هـ/۱۴۰۵ م.) و مرید محمد دهلوی بود. از اظهارات در دیباچه و خاتمه فواید علی شیر برمی‌آید که این شرح اسکندرنامه مبتنی بر توضیحاتی است که مراد نویسنده، شیخ محمد دهلوی، در مجالس درس و تدریس بیان می‌کرد و نویسنده خودش هم درباره آن موضوعات تحقیق می‌کرد. شخصی به نام نصیرالدین والدینا علی شیر در ۹۵۶ هـ/۱۴۴۹ م از نویسنده خواسته است که این شرح را بنگارد. بهرحال بیست و هشت نسخه خطی شرح‌های اسکندرنامه را در هند دریافته‌ام.

۲. نسخ خطی مثنوی‌های دیگر خمسه نظامی هم در کتابخانه‌های مختلف هند محفوظ است ولی تعداد آنها کمتر از نسخ خطی اسکندرنامه است. قدیمی‌ترین نسخه خطی خمسه نظامی که بنده موفق شده‌ام اطلاعی درباره آن به‌دست آورم، در کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد مضبوط است. این نسخه در جمادی‌الاول سال ۷۹۹ هـ/فوریه ۱۳۹۸ م کتابت شده و دارای تنها دو مثنوی خسرو شیرین و لیلی مجنون است. نسخه کامل خمسه که در همین موزه وجود دارد، در ماه محرم ۸۱۳ هـ/در ماه ۱۲۱۰ م کتابت شده است و از لحاظ قدمت استنساخ دارای اهمیت است. من شصت نسخه خطی خمسه را توانسته‌ام در کتابخانه‌های مختلف هند شناسایی کنم.

خمسه نظامی روی هم رفته اثری مفصل و طولانی است. بعضی‌ها بر آن شدند که آن را خلاصه کنند تا خواندنش آسان گردد و برخی دیگر سعی کردند که ابیات اخلاقی خمسه را انتخاب کنند. یکی از نسخه‌های خطی این گونه خلاصه خمسه در کتابخانه موزه سالار جنگ وجود دارد که آن را یاری هروی در ربیع‌الاول ۹۷۲ هـ/نوامبر ۱۵۶۴ م کتابت کرده است. ده نسخه خطی خلاصه‌های خمسه در هند دریافت شده‌اند.

۳. قدیمی ترین نسخه خطی مخزن الاسرار در کتابخانه ملا فیروز در شهر ممبئی نگهداری می شود که در سال ۷۳۰ هـ/ ۱۳۳۰ م استنساخ شده است.

نسخه خطی دیگری از مخزن الاسرار در کتابخانه موزه سالار جنگ موجود است که باید مفصل تر معرفی شود. این نسخه خطی از دو جهت دارای اهمیت است. یکی این که کاتب آن محمدزمان خوشنویس معروف دوره خود، از تبریز است و دیگر این که این نسخه خطی دارای پنج مجلس است که چهار بیت زیر، مرقوم در آخر نسخه خطی نامبرده، آنها را به بهزاد نقاش معروف نسبت می دهد:

بدور شاهنشاه (کذا) سلطان حسین   ندارد فلک مثل او شاه ثانی
نکات نظامی فرشته صفات   محمد زمان، کرده است کلک رانی
به نقش و نگار و کمال جهان   که بهزاد نام است در نقش، ثانی
سن نهصد و بود بیست و چهار   به شهر بلخ به موسم گلستانی

این سال ۹۲۴ هـ ممکن است سال کتابت تنها این ابیات باشد و خود نسخه خطی چندی پیش از این استنساخ شده باشد. بهر صورت سی و شش نسخه خطی مخزن الاسرار در هند نگهداری می شود. همچنین دوازده نسخه خطی شرح مخزن الاسرار هم در کتابخانه های هند وجود دارد.

باید عرض شود که علاوه بر اسکندرنامه و مخزن الاسرار، شاید اثر دیگری از نظامی در هند مورد شرح و توضیح قرار نگرفت.

۴. قدیمی ترین نسخه خطی خسرو شیرین که اطلاعاتی درباره اش بدست آمد، در سال ۹۹۴ هـ/ ۱۵۸۶ م کتابت شد و دارای سه مجلس مکتب ایرانی است. این نسخه در موزه ملی هند، دهلی نو به شماره ۴۸۰۶/۷ نگهداری می شود. هیجده نسخه خطی این اثر نظامی را توانسته ام در کتابخانه های مختلف هند دریافت نمایم.

۵. هشت نسخه خطی لیلی مجنون را دریافت نموده ام که در کتابخانه های مختلف هند نگهداری می شوند. قدیمی ترین آن در سال ۹۸۰ هـ/ ۱۵۷۲ م کتابت شده و دارای چهار مجلس مکتب دکن است و در کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد، هند موجود است.

۶. قدیمی‌ترین نسخه هفت پیکر که در سال ۹۷۱ هـ/ ۱۵۶۳ کتابت شده، در موزه ویکتوریا، در شهر ممبئی به شماره R ۵۷۳ / C.۲۱۰ وجود دارد. باید یادآور شد که نسخ خطی هفت پیکر نظامی کمتر از نسخه‌های خطی آثار دیگر نظامی در هند وجود دارند.

۷. نسخ خطی دیوان نظامی در سراسر جهان به ندرت مشاهده می‌شود. استاد سعید نفیسی، با وجود تلاش‌های بسیار موفق نشد بیشتر از نه نسخه خطی دیوان نظامی را در کتابخانه‌های جهان کشف کند و بر مبنای همین نه نسخه و منابع دیگر مانند تذکره‌ها و بیاض‌ها و جنگ‌ها، دیوان قصاید و غزلیات و مقطعات و رباعیات او را جمع‌آوری نموده، به چاپ رساند. از جمله نه نسخه خطی که مورد استفاده استاد نفیسی قرار گرفت، سه نسخه در خود هند در علیگره، دهلی و رامپور وجود دارد. علاوه بر این دو نسخه خطی دیگر که استاد فقید درباره آنها اطلاع داشتند ولی از آنها استفاده نکردند، در کتابخانه‌های حیدرآباد در هند نگهداری می‌شود.

در آخر باید عرض شود که بعضی از مثنویات نظامی مثل لیلی مجنون و شیرین خسرو به زبان‌های مختلف هند مثل اردو، پنجابی، کشمیری، بنگالی و گجراتی ترجمه و به چاپ رسانده شده‌اند.

علاوه بر این، مولوی احمد علی احمد (م: ۱۲۹۰ هـ) تذکره مثنوی‌سرایان فارسی موسوم به هفت آسمان را به نگارش آورده است. وی تتبع، پیروی و تقلید از آثار نظامی در هند را چنین توضیح می‌دهد:

”از آثار مقبولیت کلام نظامی است به کثرت به قرائت و مطالعه آمدن (آنها) و تا حال سلسله تتبع و پیروی خمسه او منقطع نگشتن و بیشتر اشعار او را تضمین کردن و کاملان فن را توارد افتادن و شعر او را به اندک تغییری در اسلوب یا در لفظ یا در وزن و قافیه آوردن.“

این گزارشی اجمالی درباره قبولیت عام آثار نظامی گنجوی در هند است. در آخر باید اشاره به این حقیقت هم شود که ابیات نظامی حتی در مجالس و سخنان عرفای هندی خوانده و مورد استفاده عرفا قرار گرفته است.